

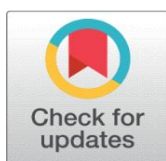
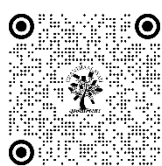
KURMA PRATHECHA WILL HAVE ADVERSE EFFECTS ON THE MENTAL, PHYSICAL AND SOCIAL LIVES OF WOMEN AND THE INTERVENTION OF SOCIAL WORKERS" SPECIAL REFERENCE: GADCHIROLI DISTRICT

कुरमा प्रथेचा महिलांच्या मानसिक, शारीरिक, आणि सामाजिक जीवनावर होणार परिणाम व समाजकार्याची मध्यस्ती" विशेष संदर्भ: गडचिरोली जिल्हा

Pratik Jamnadas Zade¹, Pranali K. Patil²

¹ Researcher, Post Graduate Department of Sociology, Rashtrasant Tukdoji Maharaj Nagpur Vidyapeet, Nagpur

² Assistant Professor, College of Social Work, Kamathi, Nagpur

DOI

10.29121/shodhkosh.v5.i7.2024.5151

Funding: This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Copyright: © 2024 The Author(s). This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](#).

With the license CC-BY, authors retain the copyright, allowing anyone to download, reuse, re-print, modify, distribute, and/or copy their contribution. The work must be properly attributed to its author.

ABSTRACT

English: In this amendment, a multi-dimensional study has been done on the mental, physical and social consequences of the 'Kurma' caste women existing in the tribal areas of Gadchiroli district. The tradition of isolating women from the society during menstruation creates serious problems for them like social isolation, health problems, mental stress and hindrances in terms of education and earning. This practice has an impact on everyone from young girls to old women. Or the study demonstrated that improvements are possible through social work interventions in the health, education and public awareness sectors. The revision process involved direct communication, interviews and field observations. According to the conclusion, to bring about a change in the practice, active participation of the local community is essential, well-equipped incinerators, health facilities and empowerment of women can be important measures. The main purpose of the amendment is not just to take an anti-caste role, but to change the perspective and provide a healthy, dignified and all-inclusive lifestyle to the tribal women.

Hindi: या संशोधनामध्ये गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी भागांमध्ये अस्तित्वात असलेल्या 'कुरमा' प्रथेचा महिलांच्या मानसिक, शारीरिक आणि सामाजिक आयुष्यावर होणाऱ्या परिणामांचा बहुआयामी अध्ययन करण्यात आला आहे. मासिक पाळीच्या काळात महिलांना समाजापासून वेगळं ठेवणारी ही परंपरा त्यांच्यावर सामाजिक एकाकीकरण, आरोग्याच्या समस्या, मानसिक तणाव आणि शिक्षण व अर्थार्जनाच्या संधीची बाधा यांसारख्या गंभीर अडचणी निर्माण करते. ही प्रथा तरुण मुलींपासून ते वृद्ध स्त्रियांपर्यंत सर्वांवर वेगवेगळ्या पातळींवर प्रभाव टाकते. या अध्ययनात आरोग्य, शिक्षण आणि जनजागृती क्षेत्रांतील समाजकार्याच्या हस्तक्षेपांनी सुधारणा शक्य असल्याचे निदर्शनास आले. संशोधन प्रक्रियेत प्रत्यक्ष संवाद, मुलाखती आणि क्षेत्रीय निरीक्षणांचा समावेश होता. निष्कर्षानुसार, या प्रथेमध्ये बदल घडवण्यासाठी स्थानिक समुदायाचा सक्रीय सहभाग अत्यावश्यक असून, सुसज्ज कुरमाघरे, आरोग्यसुविधा आणि महिलांचे सामर्थ्यवर्धन हे महत्वाचे उपाय ठरू शकतात. या संशोधनाचा मुख्य हेतू म्हणजे फक्त प्रथेविरोधी भूमिका न घेता, तिच्यात बदल करून आदिवासी महिलांना आरोग्यपूर्ण, सन्मानित आणि सर्वसमावेशक जीवनशैलीकडे नेणे होय।

Keywords: Kurma Practice, Tribal Women, Menstruation, Psychosocial Consequences, Health Problem, Social Worker Intervention, कुरमा प्रथा, आदिवासी महिला, मासिक पाळी, मनोसामाजिक परिणाम, आरोग्यविषयक समस्या, समाजकार्याची मध्यस्ती

1. प्रस्तावना

भारतीय ग्रामीण आणि आदिवासी भागांमध्ये अनेक शतकांपासून चालत आलेल्या पारंपरिक प्रथा आजही समाजाच्या जीवनशैलीचा अविभाज्य भाग आहेत. या प्रथांमध्ये काही प्रथा स्त्रियांच्या जीवनावर गंभीर आणि दूरगामी परिणाम करणाऱ्या

ठरतात. विशेषतः गडचिरोलीसारख्या आदिवासीबहुल जिल्ह्यांमध्ये 'कुरमा' किंवा 'कुर्मा' नावाची प्रथा आजही काही आदिवासी समुदायांमध्ये अनुशासन म्हणून पाळली जाते. या प्रथेनुसार, महिलांना मासिक पाळीच्या काळात त्यांच्या स्वतःच्या घरापासून वेगळं ठेवून, गावाच्या सीमेवरील 'कुरमाघर' या झोपडीमध्ये राहण्यास भाग पाडले जाते. धार्मिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक समजुतींवर आधारित ही प्रथा स्त्रीच्या आत्मसन्मानाला आणि तिच्या मूलभूत मानवी हक्कांना छेद देणारी आहे.

या प्रथेचे महिलांच्या मानसिक आरोग्यावर मोठ्या प्रमाणात नकारात्मक परिणाम दिसून येतात. अनेक महिला या काळात सामाजिक अलगाव, न्यूनगंड, असुरक्षिततेची भावना आणि आत्मगौरवात घट अशा भावनिक त्रासाचा अनुभव घेतात. याशिवाय, कुरमाघरातील अस्वच्छता, आवश्यक सुविधा नसणे, आणि आरोग्यविषयक उपेक्षा यामुळे त्या विविध संसर्गजन्य आजारांना बळी पडतात. कुपोषण, थकवा आणि शरीरवेदना यांसारखे त्रास त्या नियमानुसार सहन करतात. सामाजिक स्तरावर पाहता, या महिलांना पाळीच्या काळात 'अशुद्ध' समजले जाते, ज्यामुळे त्यांचे समाजातील स्थान दुय्यम ठरते आणि सार्वजनिक जीवनात सहभाग घेण्याच्या त्यांच्या अधिकारांवर मर्यादा येतात.

हा अध्ययन या प्रथेला फक्त चुकीचा ठरवण्यापुरता मर्यादित नाही, तर या प्रथेमध्ये सामाजिक बदल आणि सुधारणा घडवण्यासाठी समाजकार्याच्या अंगाने कार्य करण्याची शक्यता अभ्यासतो. महिलांचे सक्षमीकरण, आरोग्यसुविधांचा विकास, किशोरवयीन मुलींसाठी माहितीपर कार्यशाळा, आणि स्थानिक समुदायात जनजागृती यांसारख्या उपायांची प्रभावी अंमलबजावणी केल्यास, ही परंपरा अधिक मानवी आणि आरोग्यपूर्ण पद्धतीने हाताळता येऊ शकते.

विशेषतः गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी स्त्रियांच्या व्यक्तिगत अनुभवांवर आधारित हा अध्ययन या प्रथेचा सखोल अध्ययन करतो. त्यामध्ये कुरमा प्रथेचा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वैयक्तिक आयुष्यावर होणारा एकूण परिणाम स्पष्ट केला आहे. हा अध्ययन म्हणजे सामाजिक वास्तवाचे भान ठेवत, आदिवासी समाजात सकारात्मक परिवर्तन घडवण्यासाठी केलेला एक संवेदनशील आणि काळानुरूप शास्त्रीय प्रयत्न आहे.

2. अध्ययनाचे उद्देश

- 1) कुरमा प्रथेमुळे महिलांच्या मानसिक, शारीरिक व सामाजिक जीवनात होणारे परिणाम समजून घेणे.
- 2) गडचिरोली जिल्ह्यातील स्त्रियांची मनोसामाजिक स्थितीचा अध्ययन करणे.
- 3) समाजकार्याच्या प्रभावी हस्तक्षेपाच्या शक्यता अधोरेखित करणे.

3. साहित्याची समीक्षा

स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीणच्या अधिकृत ब्लॉगवर ५ मे २०२२ रोजी प्रकाशित झालेल्या लेखात, कुरमा घरांची सुधारणा करून त्यांना 'महिला विश्रांती केंद्र' म्हणून रूपांतरित करण्याच्या उपक्रमाची माहिती दिली आहे. या लेखात गडचिरोली जिल्ह्यातील काही गावांमध्ये या उपक्रमाच्या अंमलबजावणीच्या यशस्वी उदाहरणांचा उल्लेख आहे, ज्यामुळे महिलांच्या आरोग्य आणि सन्मानाच्या दृष्टीने सकारात्मक बदल घडवले गेले आहेत. TRIF (Transform Rural India Foundation) या संस्थेने प्रकाशित केलेल्या लेखात, कुरमा घरांच्या सुधारित रूपांद्वारे मासिक पाळीच्या सन्मानाची पुनर्कल्पना करण्याच्या प्रयत्नांची माहिती दिली आहे. या लेखात स्थानिक समुदायाच्या सहभागाने कुरमा घरांचे रूपांतर सुरक्षित आणि सुसज्ज निवासस्थानी करण्याच्या उपक्रमांचे वर्णन आहे, ज्यामुळे महिलांच्या आरोग्य आणि सन्मानाच्या दृष्टीने सकारात्मक बदल घडवले गेले आहेत. विकिपीडियावर 'Menstruation hut' या शीर्षकाखाली भारतातील विविध भागांमध्ये मासिक पाळीच्या काळात महिलांना समाजापासून अलग ठेवण्याच्या प्रथांबद्दल माहिती दिली आहे. या लेखात गडचिरोली जिल्ह्यातील कुरमा घरांमध्ये महिलांना भोगाव्या लागणाऱ्या अस्वच्छ आणि असुरक्षित परिस्थितींचा उल्लेख आहे, ज्यामुळे त्यांना आरोग्यविषयक समस्यांचा सामना करावा लागतो. महाराष्ट्र सरकारच्या मानव विकास मिशन अंतर्गत, ग्रामीण भागातील आरोग्य, शिक्षण आणि उत्पन्नवाढीच्या दृष्टीने विविध उपक्रम राबवले जातात. या मिशनच्या अंतर्गत, महिलांच्या आरोग्यविषयक गरजांकडे लक्ष देण्याचे प्रयत्न केले जातात, ज्यामुळे कुरमा प्रथेच्या दुष्परिणामांवर मात करण्यास मदत होऊ शकते. या विषयावर अधिक संशोधन झालेले नाही हे संशोधनाचे अंतर आहे.

4. संशोधन पद्धती

या संशोधनासाठी गडचिरोली जिल्ह्यातील निवडक गावांमध्ये क्षेत्रीय सर्वेक्षण करण्यात आले. एकूण २०० विविध वयोगटांतील स्त्रियांची निवड करण्यात आली. संशोधनासाठी मुलाखती, लक्षित समूह चर्चा आणि सहभागी निरीक्षण यांसारख्या संवादमाध्यमांचा वापर केला गेला. तसंच, 'कानोसा', 'परंपरेचे बळी' आणि 'स्त्रीची मासिक पाळी' या ग्रंथांचे सैद्धांतिक विश्लेषणही या अभ्यासाचा भाग होते.

कुरमा/ कुर्मा प्रथेचा स्त्रियांच्या मानसिक, शारीरिक सामाजिक जीवनावर होणारा परिणाम व समाजकार्याची मध्यस्ती आणि गडचिरोली जिल्ह्यातील स्त्रियांची मनोसामाजिक स्थिती:

गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी समाजात आजही प्रभावी असलेल्या 'कुरमा' किंवा 'कुर्मा' प्रथेचा स्त्रियांच्या जीवनावर होणारा परिणाम समजून घेण्यासाठी या संशोधनात सर्वेक्षणावर आधारित एक व्यापक अध्ययन केला गेला. संशोधनासाठी जिल्ह्यातील सात तालुक्यांमधून १० निवडक गावांची निवड करण्यात आली. या अध्ययनात एकूण २०० महिलांचा सहभाग होता, ज्यामध्ये विविध वयोगटांतील स्त्रिया, किशोरवयीन मुली (१२-१८ वयोगटातील), विवाहित व अपविवाहित स्त्रिया, आणि वृद्ध महिला यांचा समावेश करण्यात आला होता. या विविध वयोगटांतील महिलांचे अनुभव, मानसिक अवस्था, शारीरिक आरोग्य आणि सामाजिक सहभाग यावर आधारित माहिती संकलित करून त्याचे विश्लेषण करण्यात आले.

संशोधनासाठी मुख्यतः तीन प्रकारच्या संवाद माध्यमांचा वापर करण्यात आला. पहिले, व्यक्तिगत मुलाखती ज्यात १०० महिलांशी सखोल संवाद साधून त्यांचे वैयक्तिक अनुभव नोंदवले गेले. दुसरे, फोकस ग्रुप चर्चा, ज्यात प्रत्येक गटात ८-१० महिलांनी सहभाग घेतला आणि सामूहिक चर्चेद्वारे प्रथेचा सामाजिक संदर्भ समजून घेतला गेला. तिसरे, सहभागी निरीक्षण, ज्यामध्ये संशोधकांनी प्रत्यक्ष कुरमाघरात जाऊन तिथल्या वास्तव्याच्या परिस्थिती, सोयी-सुविधा आणि महिला कशा राहतात याचे वस्तुनिष्ठ निरीक्षण केले.

अध्ययनात असे दिसून आले की, एकूण महिलांपैकी ७८% महिलांनी कुरमाघरातील अस्वच्छता, सर्पदंशाचा धोका, कीटकांचा त्रास आणि सुरक्षिततेचा अभाव यामुळे शारीरिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम होतो, असे स्पष्टपणे सांगितले. याशिवाय, ६५% महिलांनी मानसिक तणाव, एकटेपणाची भावना, न्यूनगंड आणि असुरक्षिततेचा अनुभव व्यक्त केला. विशेषतः किशोरवयीन मुलींपैकी ५२% जणींनी ही प्रथा नाईलाज म्हणून स्वीकारली असून, त्यांनी विरोध करण्याची भीती व सामाजिक दडपण असल्याचे सांगितले. ४८% महिलांना या काळात सामाजिक बहिष्कार वाटत असल्याची भावना असल्याचे दिसून आले. सर्वेक्षणामध्ये सर्वात धक्कादायक बाब म्हणजे, केवळ ९% महिलांनाच समाजकार्याच्या हस्तक्षेप, आरोग्य विषयक सेवांचा लाभ किंवा मासिक पाळीविषयी शास्त्रीय माहिती मिळाल्याचे आढळले.

या अध्ययनात 'कानोसा', 'परंपरेचे बळी' आणि 'स्त्रीची मासिक पाळी' यांसारख्या ग्रंथांचे सैद्धांतिक विश्लेषण करून कुरमा प्रथेच्या सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक अंगांचेही पुनरावलोकन करण्यात आले. या प्रथेची सुरुवात स्त्रियांना मासिक पाळीच्या काळात विश्रांती मिळावी या हेतूने झाली असली, तरी कालांतराने ती एक अमानवी आणि स्त्रीविरोधी प्रणाली बनली आहे. महिलांना या काळात केवळ समाजापासून दूर ठेवले जात नाही, तर त्यांची आरोग्यसेवा, शिक्षण, आणि व्यक्तिस्वातंत्र्यावरही बंधने घालण्यात येतात.

समाजकार्याच्या हस्तक्षेपांमुळे (जसे की जनजागृती मोहिमा, किशोरवयीन मुलींसाठी आरोग्य शिक्षण सत्रे, आणि ग्रामस्तरीय स्वयंसेवी संस्थांचे सक्षमीकरण) ही परिस्थिती सुधारता येऊ शकते. काही गावांमध्ये पक्क्या आणि सुसज्ज कुरमाघरांची उभारणी, मोफत सॅनिटरी पॅड वितरण, व महिलांसाठी समुपदेशन सेवा सुरू करण्यात आल्याचेही आढळले. या हस्तक्षेपांनी प्रथेच्या स्वरूपात सकारात्मक बदलांची सुरुवात होऊ शकते, पण हे बदल केवळ बाह्य स्वरूपापुरते मर्यादित नसावेत. स्त्रियांना संपूर्ण मानवी अधिकार प्राप्त करून देण्यासाठी आणि त्यांच्या सामाजिक सहभागासाठी, समाजाच्या वृत्तीमध्ये मूलभूत बदल घडवणं अत्यावश्यक आहे.

हा अध्ययन कुरमा प्रथेच्या नावाखाली होणाऱ्या सामाजिक अन्यायाचे वास्तव समोर मांडतो आणि या पारंपरिक व्यवस्थेतील सुधारणा घडवून आणण्यासाठी ठोस समाजकार्यदृष्टिकोन आणि धोरणात्मक उपायांची गरज अधोरेखित करतो. गडचिरोलीतील महिलांच्या अनुभवांमधून साकारलेला हा अध्ययन म्हणजे एक सामाजिक बदल घडवण्यासाठीचा महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे.

5. कुरमा प्रथेचा परिणाम

१. मानसिक परिणाम:

कुरमा प्रथेमुळे महिलांच्या मानसिक आरोग्यावर मोठ्या प्रमाणावर परिणाम होतो. मासिक पाळीच्या काळात महिलांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहातून दूर ठेवले जात असल्याने त्यांच्यामध्ये न्यूनगंड, असुरक्षिततेची भावना, चिडचिडेपणा आणि आत्मविश्वासाचा अभाव निर्माण होतो. या परिस्थितीमुळे त्यांचे मानसिक आरोग्य बिघडते आणि त्यांच्यात एकप्रकारचा सामाजिक संकोच निर्माण होतो. विशेषतः किशोरवयीन मुलींच्या बाबतीत हे परिणाम अधिक तीव्रतेने दिसून येतात, कारण त्यांना संवाद साधण्याच्या संधी मिळत नाहीत आणि समाजातील सहभाग कमी होतो. त्यामुळे त्यांच्यात आत्ममूल्यबुद्धीचा अभाव आणि एकाकीपणा जाणवतो.

२. शारीरिक परिणाम:

कुरमाघरांमध्ये स्वच्छतेच्या अत्यल्प सुविधा, पाणी व प्रकाशाचा अभाव, आणि कीटक-प्राण्यांचा त्रास यामुळे महिलांना संसर्गजन्य रोग जसे की योनीमार्गाचे आजार, त्वचाविकार, आणि मूत्रसंस्थेचे त्रास सहन करावे लागतात. याशिवाय, पोषणाच्या अभावामुळे कुपोषण आणि रक्तक्षयासारखे आजारही मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात. झोपेसाठी योग्य जागा उपलब्ध नसल्याने महिलांना पुरेशी विश्रांती मिळत नाही. काही गंभीर घटनांमध्ये, वेळेवर उपचार न मिळाल्याने महिलांच्या मृत्यूचीही उदाहरणे समोर आली आहेत, जे या प्रथेच्या अमानवी स्वरूपाचे द्योतक आहे.

३. सामाजिक परिणाम:

कुरमा प्रथा ही केवळ वैयक्तिक मर्यादांपुरती मर्यादित राहिलेली नाही, तर ती स्त्रीच्या सामाजिक अस्तित्वावरही आघात करते. मासिक पाळीच्या काळात महिलांना समाजात अपवित्र समजले जात असल्याने त्यांना गावात प्रवेश मिळत नाही, सार्वजनिक ठिकाणी जाण्यावर निर्बंध लादले जातात. या काळात शिक्षणात खंड पडतो, विशेषतः किशोरवयीन मुलींना शाळा सोडावी लागते, ज्यामुळे त्यांचे शिक्षण अपूर्ण राहते. काही ठिकाणी तर या प्रथेमुळे मुलींवर अल्पवयीन लग्न लादले जाते. सर्वसामान्य स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावरही याचा परिणाम होतो, आणि त्यांना समाजात निर्णय घेणाऱ्या भूमिकांपासून दूर ठेवले जाते.

स्त्रियांचे दृष्टिकोन:

कुरमा प्रथेबाबत महिलांचे अनुभव आणि दृष्टिकोन विविध पातळ्यांवर दिसून येतात. सर्वेक्षणात सहभागी झालेल्या महिलांपैकी सुमारे ९०% स्त्रिया या प्रथेच्या विरोधात असल्याचे स्पष्टपणे नमूद करतात. तथापि, अनेक जणी जात पंचायतीच्या दबावामुळे, सामाजिक बहिष्काराची भीती असल्याने आणि गावातील रूढी-परंपरांपासून निर्माण झालेल्या मानसिक बंधनांमुळे ही प्रथा नाईलाजाने पाळतात. विरोधाची भावना असूनही, त्या सार्वजनिकरित्या याविरोधात बोलण्यास संकोच करतात.

काही महिलांनी मात्र या प्रथेला विश्रांतीचा एक पर्याय म्हणून स्वीकारले असल्याचे मत मांडले. त्यांच्यामते, मासिक पाळीच्या काळात घरगुती जबाबदाऱ्यांपासून मुक्ती मिळते, त्यामुळे हा वेळ स्वतःसाठी मिळतो. परंतु, या स्त्रियांनीही कुरमाघरांतील अस्वच्छता, सुरक्षिततेचा अभाव, आणि मूलभूत सुविधांची कमतरता यांची तक्रार केली. त्यामुळे "आरामदायक" अनुभव असूनही, त्या प्रथेच्या सध्याच्या स्वरूपाने असमाधानी असल्याचे दिसून आले.

विशेषतः किशोरवयीन मुली या प्रथेविरोधात अधिक ठामपणे बोलताना आढळल्या. त्यांच्या दृष्टिकोनात विरोध अधिक तीव्र आणि स्पष्ट होता. त्या ही प्रथा अन्यायकारक, अपमानास्पद आणि मनोबल खच्ची करणारी असल्याचे मानतात. काही मुलींनी शालेय शिक्षणानंतर शहरात गेल्यावर या प्रथेचा स्वीकार न करण्याचा निर्धार व्यक्त केला. तथापि, त्यांच्या मतांवरही घरातील मोठ्यांचा आणि समाजाचा दबाव असल्याने, प्रत्यक्ष कृती घडवणे कठीण ठरते.

एकूणच, कुरमा प्रथेवर स्त्रियांचे दृष्टिकोन हे अंतर्गत संघर्षांनी भरलेले आहेत - एकीकडे सामाजिक परंपरेचा दबाव आणि दुसरीकडे वैयक्तिक असहायता आणि विरोधाची भावना. या परिस्थितीत समाजकार्य आणि जनजागृतीमधून त्यांच्या दृष्टिकोनात परिवर्तन घडवून आणणे ही काळाची गरज आहे.

6. समाजकार्याची मध्यस्ती

कुरमा प्रथेमुळे निर्माण होणाऱ्या स्त्रियांच्या मनोसामाजिक, शारीरिक आणि सामाजिक समस्यांचा सामना करण्यासाठी समाजकार्याची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते. ही भूमिका केवळ सेवा पुरवठा करणारी नसून, परिवर्तन घडवणारी, समज निर्माण करणारी आणि सामाजिक न्यायासाठी प्रयत्न करणारी आहे. गडचिरोली जिल्ह्यासारख्या आदिवासीबहुल भागात, जिथे ही प्रथा खोलवर रुजलेली आहे, तिथे समाजकार्याच्या हस्तक्षेपामुळे या प्रथेतील अमानवी आणि अपायकारक बाजू बदलण्यास सुरुवात झाली आहे.

समाजकार्याच्या माध्यमातून महिलांना मासिक पाळीबाबत वैज्ञानिक व आरोग्यदृष्ट्या योग्य माहिती देणे, रूढी-परंपरांचा चिकित्सा पद्धतीने विचार करायला लावणे आणि त्यांच्या अधिकारांबाबत जागरूक करणे ही प्राथमिक गरज आहे. विविध वयोगटातील महिलांसाठी व किशोरवयीन मुलींसाठी संवादात्मक कार्यशाळा व चर्चासत्रांचे आयोजन करून त्यांना सुरक्षिततेचे व स्वच्छतेचे महत्त्व समजावले जाते.

समाजकार्यकर्ता गावपातळीवरील नेत्यांशी, जात पंचायतींशी, ग्रामसभांशी आणि पुरुष मंडळींशी संवाद साधतो. ही प्रथा केवळ स्त्रियांचाच प्रश्न नसून संपूर्ण समाजाचा विकास या संकल्पनेवर आधारित सहभागात्मक दृष्टिकोन तयार केला जातो. केवळ महिलांना नाही, तर संपूर्ण गावाला बदलासाठी तयार करणे हे समाजकार्याचे मुख्य उद्दिष्ट असते.

काही गावांमध्ये स्थानिक स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीने सुसज्ज, स्वच्छ व सुरक्षित "आधुनिक कुरमाघर" उभारण्यात आले आहे, जिथे पाणी, वीज, स्वच्छतागृह, झोपण्याची योग्य जागा आणि आरोग्यसामग्री उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. ही सुविधा तात्पुरती असली तरी महिलांच्या आरोग्य आणि सुरक्षिततेसाठी ती एक सकारात्मक पाऊल ठरते.

समाजकार्यकर्त्यांच्या पुढाकाराने 'उडान', 'मुक्ता' आणि किशोरी विकास कार्यक्रमांसारख्या शासकीय योजनांचा लाभ आदिवासी महिलांपर्यंत पोहोचवला जातो. शाळांमध्ये मासिक पाळी जनजागृती कार्यक्रम घेतले जातात. स्थानिक आरोग्य केंद्रांमार्फत मोफत सॅनिटरी पॅडचे वितरण, आणि किशोरवयीन मुलींसाठी पोषणसंपन्न आहाराचे नियोजन यामध्ये समाजकार्य महत्त्वाची भूमिका बजावते.

समाजकार्याच्या प्रक्रियेत महिलांना स्वतःच्या हक्कांची जाणीव करून देऊन त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण केला जातो. महिलांनीच पुढे येऊन या प्रथेच्या विरोधात ठाम भूमिका घेणे, हे परिवर्तनाच्या प्रक्रियेसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. गावातील महिला गट, बचत गट, आणि किशोरी मंच यांच्या माध्यमातून या विषयावर समाजात नेतृत्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

एकंदरीत, समाजकार्याची मध्यस्ती ही केवळ सहानुभूतीपर प्रयत्न नसून, ती परिवर्तनात्मक, न्यायाधिष्ठित आणि मानवमूल्यांवर आधारित प्रक्रिया आहे. ती कुरमा प्रथेच्या विरोधातील लढाईत एक मजबूत आणि दीर्घकालीन आधारभूत शक्ती ठरू शकते.

7. सक्षमीकरणाच्या दिशा

कुरमा प्रथेमुळे निर्माण होणाऱ्या आरोग्यविषयक, मानसिक आणि सामाजिक समस्यांवर मात करण्यासाठी महिला सक्षमीकरणाच्या काही ठोस आणि प्रभावी दिशांचा अवलंब करणे अत्यंत आवश्यक आहे. या प्रथेतून महिलांना मुक्त करण्यासाठी आणि त्यांना आरोग्यपूर्ण, सुरक्षित व सन्मानपूर्वक जीवन जगता यावे यासाठी स्थानिक व शासकीय यंत्रणा, स्वयंसेवी संस्था आणि समाजकार्य क्षेत्र एकत्रितपणे पुढे येणे काळाची गरज आहे.

मासिक पाळी या नैसर्गिक प्रक्रियेबाबत असलेल्या अंधश्रद्धा, गैरसमज व भीती दूर करण्यासाठी आरोग्य शिक्षण हे मूलभूत साधन आहे. महिलांमध्ये स्वच्छतेचे महत्त्व, संसर्गजन्य रोगांचे धोके आणि सुरक्षित मासिक आरोग्य पद्धती यांविषयी माहिती देणारी शिबिरे घेतली जातात. यासोबतच, महिलांना व किशोरवयीन मुलींना मोफत सॅनिटरी पॅडचे नियमित वितरण करून त्यांना अशुद्ध कापडांपासून होणाऱ्या रोगांपासून संरक्षण दिले जाते.

वयात येणाऱ्या मुलींना मासिक पाळी, प्रजनन आरोग्य, शरीरात होणारे बदल, लैंगिक सुरक्षितता व आत्मरक्षण याविषयी योग्य, वैज्ञानिक व संवेदनशील पद्धतीने माहिती दिली जाते. त्याचबरोबर, मानसिक आरोग्य सत्रांद्वारे त्यांच्यातील आत्मविश्वास वाढवला जातो, न्यूनगंड दूर केला जातो आणि संवाद कौशल्य विकसित केली जातात. या सत्रांमुळे त्या आपल्या हक्कांबाबत जागृत होतात आणि समाजातील भेदभावाचा विरोध करू शकतात.

काही समुदायांमध्ये पारंपरिक कुरमाघर टाळता येत नसेल, तर त्याचे रूपांतर आधुनिक, सुरक्षित आणि स्वच्छ "मेनस्ट्रुअल हॅबिटॅट" मध्ये करणे ही सक्षमीकरणाची एक व्यावहारिक दिशा ठरते. या जागांमध्ये शौचालय, पाणी, वीज, फॅन, पहारेकरी, आरामदायी बिछाना, आणि आरोग्य सल्लागार यांच्या उपलब्धतेची व्यवस्था केली जाते. या ठिकाणी महिलांसाठी वाचन, संवाद व

सर्जनशीलतेसाठीही स्वतंत्र व्यवस्था केली जाते, ज्यामुळे त्या वेगळेपणाच्या वेदनेऐवजी, या काळाला विश्रांती व विकासाच्या संधीप्रमाणे स्वीकारू शकतात.

या सक्षमीकरणाच्या प्रयत्नांमुळे महिलांमध्ये आत्मभान जागृत होते, सामाजिक भेदभावाचा प्रतिकार करण्याची ताकद निर्माण होते आणि एक सकारात्मक सामाजिक परिवर्तन घडून येण्यास मदत होते.

8. समुदाय भागीदारी

कुरमा प्रथेसारख्या खोलवर रुजलेल्या सामाजिक रुढींपर्यंत प्रभावी बदल पोहोचवायचा असेल, तर तो केवळ बाह्य हस्तक्षेपांनी शक्य नसतो. या बदलासाठी स्थानिक समुदायाचा सक्रिय सहभाग (म्हणजेच समुदाय भागीदारी) अत्यंत आवश्यक ठरतो. जेव्हा समाजातील सदस्यच परिवर्तनाचे वाहक होतात, तेव्हाच रचना आणि मूल्यव्यवस्था यामध्ये खोलवर परिवर्तन घडून येते.

गावपातळीवर कार्य करणारे घटक म्हणजे ग्रामसभा, अंगणवाडी सेविका, आशा वर्कर्स, शिक्षक व स्वयंसेवक हे परिवर्तनाचे प्रभावी वाहक ठरू शकतात. समाजकार्याच्या हस्तक्षेपाद्वारे त्यांना मासिक पाळी, महिला आरोग्य, लिंगसमानता आणि सामाजिक समावेशकतेबाबत प्रशिक्षण दिल्यास ते आपल्या भूमिका अधिक जबाबदारीने पार पाडू शकतात. अशा प्रशिक्षणांमुळे त्यांच्यातील पूर्वग्रह कमी होतात, आणि ते मुलींना व महिलांना समजून घेणारे व मदतीचे आधार बनतात.

दृक्श्राव्य माध्यमांचा उपयोग करून समाजात प्रभावी संवाद साधता येतो. मासिक पाळी आणि कुरमा प्रथेवरील लघुपटांचे सार्वजनिक प्रदर्शन, विशेषतः *मॉस्को नामांकित लघुपट* यांसारख्या दर्जेदार सृजनात्मक प्रकल्पांचे आयोजन गावात केले जाऊ शकते. या लघुपटांमधून महिलांच्या अनुभवांचे वास्तव मांडले जाते आणि प्रेक्षकांना विचार करायला प्रवृत्त केले जाते. चर्चासत्रांच्या माध्यमातून या विषयावर उघडपणे संवाद सुरू होतो, जो बदलाची पहिली पायरी ठरतो.

घोडेझरी हे गडचिरोली जिल्ह्यातील एक आदर्श उदाहरण ठरले आहे. स्थानिक समाजकार्यकर्ते आणि ग्रामसभेच्या पुढाकारातून येथे *सुसज्ज, सुरक्षित व सन्मानजनक मॉडेल कुरमाघर* उभारले गेले आहे. या कुरमाघरात वीज, पाणी, स्वच्छतागृह, झोपण्याची सुविधा, आणि समुपदेशक सुद्धा उपलब्ध आहेत. या ठिकाणी महिलांना आरोग्य सल्ला, पोषणयुक्त आहार आणि माहितीपर सत्र मिळतात. या प्रकल्पामुळे त्या प्रथेचा अमानवीतेचा भाग नष्ट होऊन, सन्मानजनक व सुरक्षित जागेचा पर्याय उपलब्ध झाला आहे.

एकंदरीत, समुदाय भागीदारी ही प्रथेसुधारांचा आत्मा आहे. जेव्हा समाजातील लोक हे प्रश्न आपले समजून पुढाकार घेतात, तेव्हाच दीर्घकालीन व शाश्वत बदल घडून येतो.

9. धोरणात्मक शिफा

कुरमा प्रथेमुळे महिलांच्या आरोग्यावर, स्वातंत्र्यावर व सामाजिक सहभागावर होणाऱ्या गंभीर परिणामांची दखल घेत, दीर्घकालीन आणि प्रभावी बदलासाठी धोरणात्मक पातळीवर काही ठोस पावले उचलण्याची गरज आहे. केवळ समाजाच्या बदलत्या दृष्टिकोनावर अवलंबून न राहता, शासन, संस्था आणि स्थानिक समुदाय यांच्यातील सक्रिय समन्वयाच्या माध्यमातून योजनात्मक बदल आवश्यक ठरतो. पुढील शिफारसी या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरतात:

राज्य व जिल्हा प्रशासनाने आदिवासी भागांमध्ये *'कुरमा घर सुधार योजना'* राबवावी, ज्यामध्ये महिला ज्या काळात कुरमाघरात राहतात, त्या काळात त्यांना सुरक्षितता, स्वच्छता, पाणी, वीज, व संपूर्ण सुविधांची व्यवस्था मिळेल. या घरांमध्ये एकात्मिक सुविधा असाव्यात – जसे की आरोग्य तपासणी, समुपदेशन, आरामदायी निवास आणि आपत्कालीन मदत. यामुळे कुरमाघराचा अमानवी व अपमानास्पद अनुभव बदलून सन्मानजनक निवासामध्ये रूपांतर होऊ शकते.

या प्रथेवर प्रभावीपणे काम करण्यासाठी *समन्वयित कृती आराखडा* आवश्यक आहे. समाजकार्य विभागाने जागरूकता मोहिमा, स्वयंसेवी संस्थांनी प्रशिक्षण व मुलींच्या गटांचे सक्षमीकरण, तर आरोग्य विभागाने वैद्यकीय सुविधा व मानसिक आरोग्य सेवा पुरवाव्यात. हे सर्व घटक एकत्रितपणे काम केल्यास व्यापक आणि परिणामकारक हस्तक्षेप करता येतो. 'इंटरडिपार्टमेंटल टास्क फोर्स' स्थापन करून एकाच छताखाली कामकाज समन्वित करणे शक्य होईल.

किशोरवयीन मुलींसाठी मासिक पाळी, स्वच्छता, पोषण, आणि मानसिक आरोग्यावर केंद्रित कार्यक्रम – जसे की 'उडान' – सर्व तालुक्यांतील शाळा, वसतिगृहे आणि गावांमध्ये व्यापक प्रमाणात राबवले जावेत. त्यामध्ये स्थानिक भाषेतील शैक्षणिक साहित्य, किशोरी मंच, आणि हेल्थ काउंसिलिंगचा समावेश करून त्यांना या काळात मदत मिळेल अशी यंत्रणा उभारावी.

कुरमा प्रथा ही एक सामाजिक भेदभाव निर्माण करणारी अमानवी परंपरा आहे. त्यामुळे राज्य शासनाने यावर *सुस्पष्ट धोरणात्मक भूमिका* घेणे आवश्यक आहे. 'कुप्रथा विरोधी कायदा' अंतर्गत याचा समावेश करणे, शासकीय शाळांमध्ये यासंदर्भात आरोग्य व लैंगिक शिक्षण समाविष्ट करणे, आणि ग्रामपंचायतींना प्रथेस विरोधी ठराव करण्याचे प्रोत्साहन देणे ही काही उपाययोजना असू शकतात.

या धोरणात्मक शिफारसींचा उद्देश फक्त कुरमा प्रथेचा निषेध करण्यापुरता मर्यादित नाही, तर त्या प्रथेमुळे निर्माण होणाऱ्या सर्व प्रकारच्या असमानता, भेदभाव आणि आरोग्यविषयक संकटांवर उपाय शोधणे, महिलांना सशक्त बनवणे, आणि एक समावेशी समाज निर्माण करणे हे त्यामागील मुख्य उद्दिष्ट आहे.

10. निष्कर्ष

गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी समाजात आजही अस्तित्वात असलेली कुरमा प्रथा ही केवळ एक धार्मिक वा सांस्कृतिक परंपरा नसून, ती महिलांच्या मूलभूत हक्कांवर, मानवी अस्मितेवर आणि आरोग्यावर थेट आघात करणारी अमानवी रूढी ठरते. मासिक पाळी या नैसर्गिक प्रक्रियेचा संदर्भ देत महिलांना समाजापासून अलग ठेवण्याची ही पद्धत, त्यांच्या मानसिक, शारीरिक आणि सामाजिक जीवनावर खोल परिणाम घडवते. आत्मसन्मानाचा गमावलेला अनुभव, शैक्षणिक संधीमधील खंड, आणि आरोग्यविषयक धोके ही केवळ वैयक्तिक समस्या नाहीत, तर त्या समूहन्यायाच्या प्रश्नात परिवर्तित होतात. या समस्येचा सामना करण्यासाठी समाजकार्याच्या सक्रीय सहभागासोबतच स्थानिक समुदायाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. प्रथा नष्ट करण्यासाठी आरोग्य शिक्षण, सुरक्षित व सुसज्ज पर्यायी निवासव्यवस्था, किशोरवयीन मुलींसाठी लैंगिक व भावनिक सक्षमीकरण कार्यक्रम, आणि धोरणात्मक निर्णय आवश्यक आहेत. गावपातळीवरील जनजागृती, ग्रामसभा व स्वयंसेवी संस्था यांचे समन्वय, आणि राज्य शासनाच्या ठोस धोरणात्मक कृतीशिवाय या प्रथेचा अंत शक्य नाही. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, या बदलाच्या प्रक्रियेत प्रत्येक स्त्रीची भूमिका निर्णायक ठरते. तिची साथ ही फक्त एक प्रतिक्रियाशील भूमिका न राहता, परिवर्तनाच्या प्रक्रियेस चालना देणारी 'बदलाची प्रतिनिधी' बनायला हवी. त्यामुळे कुरमा प्रथा ही 'परंपरेच्या नावाखाली केलेली शिक्षा' न राहता, महिलांच्या सन्मानित, आरोग्यदायी आणि समानतेच्या जीवनशैलीकडे नेणारा *संवेदनशील सामाजिक बदल* ठरावा, हेच या संशोधनाचे अंतिम उद्दिष्ट आहे।

REFERENCES

- बंग, राणी (1999). कानोसा. ग्रंथाली, मुंबई.
- देशपांडे, अरुणा (2004). मासिक पाळी: एक सामाजिक-सांस्कृतिक शोध. लोकवाङ्मय गृह.
- बारसागडे, दिलीप (2018). परंपरेचे बळी: कुरमाघर. लोकसत्ता चतुरंग.
- Manorama, S. (1996). Towards a New Perspective on Women's Bodies. *Economic and Political Weekly*.
- Harcourt, W. (2009). *Body Politics in Development*. Zed Books.
- OHCHR. (2011, April). FIELD BULLETIN: Chaupadi In The Far-West. ohchr.org. Retrieved November 2, 2020, from <https://ohchr.org>
- Jewish Women's Archive. (n.d.). Female Purity (Niddah) Annotated Bibliography. jwa.org. Retrieved January 11, 2019, from <https://jwa.org>
- Cicurel, I. (2007). Women in the menstruation huts: Variations in preserving purification customs among Ethiopian immigrants. *Journal of Feminist Studies in Religion*, 23(2), 69–84. <https://doi.org/10.2979/FSR.2007.23.2.69>
- Mendlinger, S. (2006). Health behaviors over the life cycle among mothers and daughters from Ethiopia. *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*, 12(12), 57–94. <https://doi.org/10.2979/NAS.2006.-12.57>
- Thubauville, S. (2014). "The impure outsider": Ritual exclusion and integration of women in Maale, Southern Ethiopia. *Northeast African Studies*, 14(2), 145–158. <https://doi.org/10.14321/nortafristud.14.2.0145>
- The Guardian. (2019, December 6). Nepal makes first 'period hut' arrest after woman dies during banned custom. Retrieved November 20, 2020, from <https://theguardian.com>

- Kaur, G. (2015, December 22). Banished for menstruating: The Indian women isolated while they bleed. *The Guardian*. ISSN 0261-3077.
- The Times of India. (2018, November 27). Where women are banished to a 'period hut' with no power or loo. ISSN 0971-8257.
- BBC News. (2021, June 3). Banished for bleeding: Tribal Indian women get better period huts.
- The Times of India. (2011, January 23). 70% can't afford sanitary napkins, reveals study. ISSN 0971-8257.
- The Indian Express. (2015, November 24). Women are #HappyToBleed, then what's the problem?
- Hoskins, J. (2002). The menstrual hut and the witch's lair in two Eastern Indonesian societies. *Ethnology*, 41(4), 317–333. <https://doi.org/10.2307/4153011>
- Gottlieb, A. (2002). Afterword. *Ethnology*, 41(4), 381–390.
- Acord, S. (2009). Yap's education system combines the old with the new. *Pacific-Asian Education Journal*, 21(2), 5–15.
- Kroeber, A. L. (1925). *Handbook of the Indians of California* (Bureau of American Ethnology Bulletin No. 78). Washington, D.C.: United States Government Printing Office.
- Kitchel, S. (2019). Medicinal herbs and landscape archaeology: Menstrual customs among the Southern Pomo and Coast Miwok during the Emergent Period. *Proceedings of the Society for California Archaeology*, 33, 1–8.
- Steward, J. H., Ed. (1946). *Handbook of South American Indians* (Vol. 2). United States Government Publishing Office. p. 943. via Internet Archives.